

УДК [94:3 23.15 (= 112.2) (477.43) «17/19»] – 029.3/.33
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/87-2-4>

Володимир ОСТРОВИЙ,

orcid.org/0000-0002-7998-7949

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри, в.о. завідувача кафедри суспільних дисциплін
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
(Хмельницький, Україна) *ost.v.m.197@gmail.com*

НІМЕЦЬКІ ПОСЕЛЕНЦІ ТА КОЛОНІСТИ В ІСТОРІЇ М. ДУНАЄВЕЦЬ, УШИЦЬКОГО ПОВІТУ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (НАПРИКІНЦІ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.): СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті на підставі архівних джерел досліджено, проаналізовано та уточнено початок оселення, місце, роль, соціально-економічну діяльність німецьких поселенців і колоністів в історії м. Дунаївець зазначеного періоду.

Показано поіменну присутність у містечку іноземних поселенців до 1795 р., які документально фіксуються в статусі ремісників і фабрикантів у перших ревізіях, які проводила влада Російської імперії.

Вперше опубліковано економічну мапу господарств Дунаєвецького маєтку старого і нового міста Дунаївець та навколишніх селищ: Іванковець, Мушкунинець, Антонівки, Голозубенець, Замлинівки, Рачинець, Панасівки, Січинець, Могилівки, Застав'я, Адамівки, Станіславівки, Чаньківка, Дунаєвецького маєтку родини Красінських 1832 р. Дана мапа дає можливість предметно сформувати просторове уявлення про розташування, особливості забудови, межі старого й нового міста та поселення Могилівки, яке, фактично, вже тоді територіально та економічно інкорпоровалося в єдине ціле з містечком.

Встановлено відомості про час купівлі у власника м. Дунаївець новопритулених іноземцями першої приватної садиби, за яку ціну і якої площі.

Продемонстровано економічний зв'язок місцевих колоністів з фабрикантами м. Немирова Брацлавського повіту Подільської губернії.

Уточнено та опубліковано повні поіменні списки німецьких колоністів станом на 1845 р. м. Дунаївець, гендерний склад, країну походження, сферу зайнятості, економічний статус зайнятих колоністами будинків, форми сплати податків. Подано приклади оподаткування нерухомого майна.

Окрім кількості підприємств, що належали іноземним вихідцям, представлено також кількість працівників, скільки з них місцевих, або з інших населених пунктів, сімейних, а також середній щоденний заробіток робітників вказаних категорій.

За допомогою планів на улаштування водоочисних басейнів для фільтрації відпрацьованих вод при сукняних фабриках продемонстровано дотримання на виробництві іноземними підприємцями санітарно-екологічних вимог того часу.

Ключові слова: німецькі поселенці, німці-колоністи, м. Дунаївець, соціально-економічна діяльність, текстильна промисловість, текстильні фабрики, сукно, Подільська губернія.

Volodymyr OSTROVYI,

orcid.org/0000-0002-7998-7949

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department, Acting Head of the Department of Social Disciplines
Khmelnytskyi Humanitarian and Pedagogical Academy
(Khmelnytskyi, Ukraine) *ost.v.m.197@gmail.com*

GERMAN SETTLERS AND COLONISTS IN THE HISTORY OF DUNAYIVTSI, USHYTSIA COUNTY OF THE PODILIA GOVERNORATE (LATE 18TH – EARLY 20TH CENTURY): A SOCIO-ECONOMIC ASPECT

In this article, based on archival sources, the emergence, settlement patterns, role, and socio-economic activity of German settlers and colonists in the history of the town of Dunayivtsi during the specified period are examined, analyzed, and clarified.

The article presents by-name records of foreign settlers residing in the town before 1795, who are documented as craftsmen and factory owners in the earliest censuses conducted by the Russian imperial administration.

For the first time, an economic map of the Dunayivtsi estate from 1832 is published, encompassing the old and new parts of the town as well as the surrounding villages – Ivankivtsi, Mushkutynsi, Antonivka, Holozubyntsi, Zamlynivka, Rachyntsi, Panasivka, Sichyntsi, Mohylivka, Zastavya, Adamivka, Stanislavivka, and Chankiv – all part of the Krasinsky family estate.

This map enables a concrete spatial understanding of the location, structural characteristics, and boundaries of both the old and new towns, as well as of the settlement of Mohylivka, which by that time had, in effect, become territorially and economically incorporated into a unified whole with the town.

The article establishes the time when the first private estate in the town was purchased by newly arrived foreigners, specifying its price and area.

The economic ties between local colonists and factory owners from the town of Nemyriv in Bratslav County of the Podilia Governorate are demonstrated.

Clarified and published are the complete by-name lists of German colonists in Dunayivtsi as of 1845, including their gender composition, country of origin, occupational sectors, the economic status of the houses they occupied, and the forms of tax payment.

Examples of real estate taxation are provided.

In addition to the number of enterprises owned by foreign-born individuals, the article presents data on the number of workers, including how many were local or from other settlements, how many were family men, as well as the average daily wages of workers in these categories.

Using plans for the installation of water purification basins for filtering wastewater at cloth factories, the article demonstrates that foreign entrepreneurs adhered to the sanitary and environmental regulations of that era in their production processes.

Key words: German settlers, German colonists, Dunayivtsi, socio-economic activity, textile industry, textile factories, broadcloth, Podilia Governorate.

Постановка проблеми. Незважаючи на наявність низки публікацій на означену тематику, залишаються питання, які потребують подальшого дослідження та уточнення. Зокрема, чисельність іноземних поселенців, гендерний склад, соціальний статус, країна походження, сфера зайнятості, економічний статус зайнятих колоністами будинків, форми сплати податків, приклади оподаткування нерухомого майна, особливості господарського становища Дунаєвського ключа, генеалогічна інформація – повні поіменні списки поселенців у різні історичні періоди, картографія Дунаєвщини тощо.

Мета статті. На основі аналізу досягнень історіографії, архівних джерел дослідити та уточнити час оселення, місце, роль, соціально-економічну діяльність німецьких поселенців і колоністів в історії м. Дунаївця Подільської губернії (наприкінці XVIII – початку XX ст.). **Методологія дослідження** базується на принципах системного аналізу та узагальнення, історизму, об'єктивності і всебічності. Використано методи: порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, аналіз історичних джерел, статистичний, описовий, картографічний, систематизації.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельну базу дослідження становлять матеріали Центрального Державного історичного архіву України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), Державного архіву Хмельницької області (далі – ДАХМО), колишнього Кам'янець-Подільського міського Державного архіву (тепер матеріали знаходяться в Держархіві Хмельницької обл.), Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі – Інститут рукопису НБУВ). У дослідженні використано джерела Кам'янець-Подільського Держархіву, які в ньому зберігалися до 2003 р. Станом на зараз, вказані матері-

али відсутні у фондах Держархіву Хмельницької обл., куди, власне, після пожежі було переведено весь корпус документів Кам'янецького Держархіву. Особливої уваги заслуговують праці дослідників, які стояли одними з перших на шляху дослідження проблеми – Є. Сіцінського (Сецинський, 2008), В. Геріновича (Герінович, 1928, 1929) та ін. У подальшому значний внесок у вивчення німецьких поселенців і колоністів м. Дунаївців здійснили вітчизняні історики: Ю. Блажевич (Блажевич, 1993), І. Кулинич, Н. Кривець (Кулинич, Кривець 1995), І. Рибак (Рибак, 1997, 1998), А. Філінюк (Філінюк, 1997), Л. Семенчук (Семенчук, 2000), В. Васильчук (Васильчук, 2001), В. Островий (Островий, 2003), Ю. Поліщук (Поліщук, 2012), В. Дячок, О. Дячок (Дячок, 2013), В. Прокопчук (Прокопчук, 2013), П. Білецький (Білецький, 2016) та ін. Однак, залишається ще цілий перелік запитань які потребують подальшого дослідження та уточнення.

Виклад основного матеріалу. Поділля до 1793 р. входило до складу Речі Посполитої та було традиційно зорієнтоване на експорт сільськогосподарської продукції до світового ринку. Внаслідок козацької революції та подальших воєнних дій було завдано суттєвих збитків економіці краю. Стабілізувати господарський стан на цих землях вдалося лише (у другій половині XVIII ст.) після османської окупації, повернення до Речі Посполитої, інкорпорації до складу Російської імперії. Світові ринки були заповнені дешевою сільськогосподарською продукцією, що в умовах значного безземелля селян, дешевої робочої сили, обмеження експортних можливостей, наявності сировини, спонукало місцевих поміщиків до пошуку кваліфікованих спеціалістів у західній Європі з метою модернізації місцевого господарства.

В Дунаївцях вже у другій половині XVIII ст. з'являються перші годинники, грабарі, сідлярі, броварні, каретні, механічні майстерні тощо. Дотепер, питання, коли вперше, в якій кількості і як системно вихідці з німецьких земель починають з'являтися в м. Дунаївцях, точно не з'ясоване. Відомо з письмових джерел лише те, що вони перебували в Подільській губернії, та, зокрема, у м. Дунаївцях в другій половині XVIII ст.

Станом на зараз вдалося з'ясувати не тільки кількість та імена вихідців з німецьких земель, але й коли їх присутність у містечку фіксується документально у статусі саме ремісників та фабрикантів. Зокрема, Йоганн Бартель Шлаген (віком 39 років, відповідно до переписів 1795 та 1816 рр.) записаний у склад фабрикантів м. Дунаївців, Йоганн Йоганнів Глац (віком 40 років, разом з чотирирічним сином Леоном) – як ремісник, Йоганн Людвіг Теш (вихідець із Пруссії, разом із одинадцятирічним сином) також записаний як ремісник (ДАХМО. Ф. 226. Оп. 79. Спр. 4455. Арк. 26–26 зв.). *(Датування в дослідженні подано за Юліанським календарем – В. О.)*. З рапорту Ушицького Земського суду до Подільської Казенної Палати дізнаємося, що Йоганн Людвіг Теш займався купецькою справою та проживав у м. Дунаївцях ще за польського володарювання, а отже – до 1795 р. Помер він у 1809 р. Так само Йоганн Глац оселився в містечку до 1795 р. та займався купецькою справою, про що засвідчено у ревізіях 1795 р., 1811 р., 1816 р., однак, звідки він родом – не відомо (ДАХМО. Ф. 226. Оп. 79. Спр. 4455. Арк. 294–295 зв.). Отже, м. Дунаївці користувалося популярністю у підприємливих іноземців як економічний та торговий центр ще задовго до встановлення російського панування.

Відомо, що, станом на 1797 р., у м. Дунаївцях проживали німці у шести кам'яних будинках, а відтак можна зробити припущення про перебування в містечку шести родин іноземців (Дячок, 2013: 127).

Певним доказом зростання чисельності німецької громади містечка є той факт, що у 1804 р. місцева поміщиця А. Красінська виділяє поселенцям місце під цвинтар (Інститут рукопису НБУВ. Ф. Х. Спр. 17079. Арк. 6).

За VIII ревізією станом на 1834 р. іноземних вихідців (в тому числі з Австрії, Царства Польського, інших земель) разом із дітьми нараховувалося у м. Дунаївцях більше двадцяти. Всього в Ушицькому повіті проживало 24 сімейства, або 49 людей. Вищим показник був тільки в Брацлавському повіті (ДАХМО. Ф. 226. Оп. 79. Спр. 4455. Арк. 22). На перший погляд небагато, однак, як

видно з джерел, місцева влада не володіла всією повнотою інформації не тільки в якому статусі перебувають іноземці, але й звідки вони прибули, за якими документами, нарешті де знаходяться на момент перепису (ДАХМО. Ф. 226. Оп. 79. Спр. 4455. Арк. 26). До прикладу, рідний брат Йоганна Глаца – Готліб, їх мати та сестри у ревізії 1816 р. взагалі не були згадані (ДАХМО. Ф. 226. Оп. 79. Спр. 4456. Арк. 26). Можна припустити, що якась частина іноземців намагалася уникати перепису.

У ревізіях фіксується також низка граматичних помилок щодо правопису імен та прізвищ. Як не дивно, але така практика в офіційному діловодстві спостерігалася до кінця існування Російської імперії. Тому в процесі роботи зі списками імен та прізвищами колоністів ми намагалися максимально відтворити правопис відповідно до віднайденної транскрипції.

Наявність дітей у іноземців, які перебували у м. Дунаївцях, свідчила про їх імовірно задовільне економічне становище та бачення перспективи розвитку справи. В контексті цього необхідно зауважити, що за діючим тоді законодавством Російської імперії (до прикладу указів Урядового Сенату від 14 січня 1825 р. та від 21 грудня 1827 р.) місцеві іноземні поселенці не підлягали оподаткуванню і це явно сприяло колонізації краю. Як приклад, станом на 1834 р. іноземні поселенці м. Дунаївців не оподатковувалися, про що свідчив один із родичів вже згаданого нами Й. Глаца (ДАХМО. Ф. 226. Оп. 79. Спр. 4456. Арк. 26). Але ця практика тривала недовго, бо вже 18 квітня 1836 р., з метою оподаткування усіх іноземців, влада вимагала від Подільського Губернського Правління надати в цій справі уточнені відомості до Казенної Палати (ДАХМО. Ф. 226. Оп. 79. Спр. 4755. Арк. 22–22 зв.).

Відкритим залишається питання відсутності у списку восьмої ревізії німецьких колоністів, запрошених власником Дунаєвецького ключа В. Красінським у 1829 р. Хоча, цю прогалину певним чином перекриває інвентар Дунаєвецького маєтку станом на 1845 р. (ДАХМО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 19зв.). Як відомо, влітку 1829 р. власник ключа уклав угоду у м. Варшаві з німецькими текстильниками Вільгельмом Розенбаумом і Карлом Ексером з м. Озоркув (*пол. Ozorków – місто в центральній Польщі*, зараз належить до Згезького повіту Лодзького воєводства – сучасна Республіка Польща). Згадані текстильники разом із родинами та устаткуванням на 42 підводах прибули до м. Дунаївців вже у вересні 1829 р. А в жовтні вони вже подали на місцевий ринок першу тек-

стильну продукцію, а саме – декілька штук сукна (*штука – 33 аршини – В. О.*) (Інститут рукопису НБУВ. Ф. Х. Спр. 17079. Арк. 6).

Новоприбулі текстильники не володіли значними статками, тому невдовзі потрапили в залежність як від власника містечка так і від місцевих торговців – Перельмутера, Кантера, Глікмана, Авербаха, які забезпечували колоністів вовною і платили їм за певну переробку від штуки сукна по 8–10 руб. Тільки з часом небагатьом текстильникам вдалося «стати на ноги» – самостійно купувати сировину та продавати мануфактуру. Одночасно колоністи були зобов'язані купувати борошно, горілку, пиво та іншу продукцію з господарства самого В. Красінського. Окрім того, оренда приміщень власника маєтку постійно зростала. Зокрема, колоністи сплачували за користування його млином від початку – 10 коп, згодом – 15, 20, 30 коп. і більше з кожної штуки сукна, а, наприклад, за день миття вовни – 1 руб. 50 коп.

Місцева текстильна продукція відзначалася високою якістю і порівняно недорогою ціною на ринку – від 1 руб. до 1 руб. 20 коп. за аршин. Цим постійно користувалися як господар містечка, так і перекупники, перепродаючи сукно значно дорожче (Інститут рукопису НБУВ. Ф. Х. Спр. 17079. Арк. 6–7).

Необхідно відзначити, що місцеві колоністи були тісно пов'язані із суконниками м. Немирова не тільки релігійно. Нами встановлено, що, станом на 19 жовтня 1844 р., вісім із сімнадцяти наявних у місті Немирові фабрикантів сукна мали одночасно свої фабрики також в м. Дунаївцях. При цьому, найдавніша тривалість такого володіння сягала 10 років. Зокрема, це такі німецькі підприємці, як вдова прусського підданого Йоганна Зигмунда Ландграфа Дорота (10 років), В. Гіллер (9 років) та ін. Цікаво, що всього на цих фабриках виготовлялося на рік 13260 аршин сукна. Разом усі фабрики м. Немирова та 8 фабрик м. Дунаївець виготовляли на рік 27040 аршин сукна (ДАХМО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 4469. Арк. 5–6).

Усі 17 підприємців були пруськими підданими, окрім Йоганна Клецера, який походив із Саксонії. Прикметно, що Й. Ландграф отримав цехове свідоцтво майстра 3 червня 1830 р. у м. Озоркуві, В. Міттах – 2 травня 1832 р., П. Даннер – у м. Гостинь 30 квітня 1830 р., М. Гіллер – у м. Конськоволя 28 липня 1832 р., Я. Гармель – у м. Згеж 20 квітня 1833 р. тощо, тобто в Царстві Польському. Виходячи з вищезазначеного, усі німецькі суконники м. Дунаївець та м. Немирова були добре знайомими, тому тісно співпрацювали (ДАХМО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 4469. Арк. 13).

Одночасно з'ясовано, що суконники м. Дунаївець самі видавали цехові свідоцтва на звання майстра. Так, 20 жовтня 1840 р. цеховим старшиною м. Дунаївець Йоганном Моге видано свідоцтво на звання майстра Й. Клецера, також за підписом Самуеля Цахерта, Готліба Стреже, Крістофа Міттельштедта (ДАХМО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 4469. Арк. 13–13 зв.).

Щодо візуального уявлення про план Дунаївецького маєтку родини Красінських, проливає світло вкопювання із загального плану за 1832 р. (*без зазначення масштабу – В. О.*) (рис. 1) (ДАХМО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 21).

Мапа дає можливість предметно сформулювати просторове уявлення про розташування, особливості забудови, межі старого та нового міста, а також поселення Могилівка, яке, фактично, вже тоді територіально та економічно інкорпоровалося в єдине ціле з містечком.

Загальна площа маєтку становила 11,575 моргів 183 прента, або 6,317 десятин 634 сажнів (ДАХМО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 30). Щодо чисельності населення станом на 1832 р. за 10 переписом в маєтку нараховувалося 1530 чоловіків та 1748 жінок (ДАХМО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 53).

Як стало відомо, новоприбулі іноземці поступово починають купувати у власника містечка приватні садиби вже з 1837 р. Так, 30 жовтня зазначеного року, подружжя Давид та Елеонора Науперт придбали кам'яний будинок навпроти ліквідованого Капуцинського монастиря з невеликою крамницею, сараєм, городом та додаткової площею 7,835 кв. ліктів за 315 руб. сріблом (ДАХМО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 51). Станом на 1890 р. ця садиба вже належала фабриканту Й. Кунцле (ДАХМО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 24).

Процес набуття нерухомості іноземними поселенцями надалі зростає, що вочевидь пов'язано із накопиченням капіталу, а від так, із поступовим зростанням добробуту. Щодо правил купівлі нерухомого майна, садіб, помешкань тощо, з кінця XIX ст., а саме з 1880-х рр., іноземці мали отримувати дозвіл на право з обґрунтуванням персонально від Подільського генерал-губернатора (ДАХМО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 56–57).

Поступово текстильна промисловість зростала зі збільшенням попиту на сукно і за межами Поділля, тому місцевої сировини вже не вистачало. Її приходилося закуповувати з Лівобережної частини України, Криму, Кавказу та за кордоном. З метою нарощування виробництва, німецькі текстильники намагаються оновити устаткування. Зокрема, в

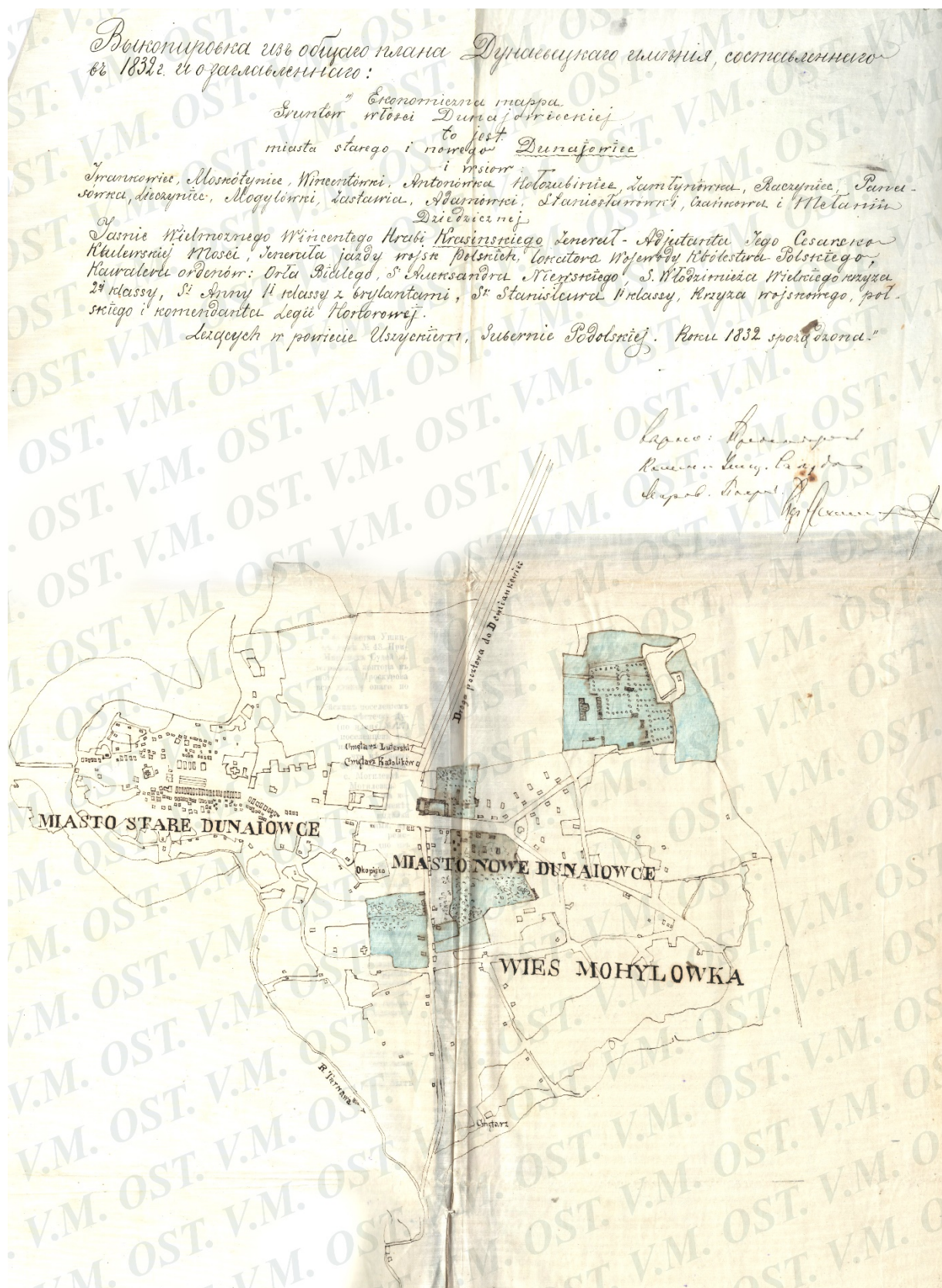

Рис. 1. Економічна мапа господарств Дунаєвецького маєтку старого і нового міста Дунаївець та навколишніх селищ: Іванковець, Мушкутинець, Антонівки, Голозубенець, Замлинівки, Рачинець, Панасівки, Сичинець, Могилівки, Застав'я, Адамівки, Станіславівки, Чаньківка

1840-х рр. з'являється перша стрижкова машина, а в 1867 р. – перша парова машина бельгійського виробництва. У 1870-х рр. парових машин вже було 27. Окрім того, було кілька десятків на кінній тязі, а разом – біля 60. Значних збитків зазнавали дрібні власники, верстати яких часто не могли конкурувати з паровими машинами. Однак, навіть за важких економічних обставин, коли виробництво зупинялося, обладнання не продавалося, а залишалося до «кращих часів», коли кон'юнктура ринку знову могла сприяти виробництву (Інститут рукопису НБУВ. Ф. Х. Спр. 17079. Арк. 7).

З розвитком виробництва поступово збільшувалося число колоністів-власників приватних помешкань. З опису маєтку Графа Красінського станом на 1845 р. видно, що іноземних фабрикантів, що мають власні садиби нараховувалося вже 23, а тих, хто не мав – 79. Також, зазначено і кількість іноземних фабрикантів разом, що відображає (таблиця 1) (ДАХмО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 50).

Необхідно зазначити, що німецьки-колоністи, які прибули з Царства Польського, Пруссії та Австрії у кількості 98 сімейств, сприяли соціально-економічному розвитку краю. Більшість з них виробляла товари на значні суми, приносила велику вигоду сільським мешканцям навколишніх маєтків, споживаючи їх продукцію, одночасно сприяючи розвитку ремісничих промислів серед найбідніших верств населення. Німецькі

фабриканти виготовляли суконну продукцію на 147 верстатах. У виробництві сукна була залучена 81 родина. Родин майстрів каретної, або екіпажної справи нараховувалося 3, столярної справи (меблярів) – 3, слюсарної – 2, теслярів – 2, окрім того, ще 7 родин були зайняті в інших галузях виробництва. В цілому вироблена ними продукція на рік становила в сумі 215660 руб. сріблом

Найбільші економічні переваги маєтку полягали у тому, що м. Дунаївці відігравало роль торговельного центру, а концентрація суконного виробництва сприяла збільшенню збуту тут сільськогосподарської продукції та давала можливість найнятися на виробництво селянам з навколишніх сіл. Окрім того, через кожних два тижні в м. Дунаївці проходили торговельні ярмарки. Позитивним для розвитку місцевої економіки була наявність родючих земель, води, каменю та інших будівельних матеріалів. Однак, були і незручності, які створювали економічні труднощі цілій економії. В першу чергу це недостатність сіножаті, через що її було замінено орними полями та гарними пасовищами для зайняття скотарством.

Значну цінність на наш погляд має не тільки уточнення особистих даних іноземних фабрикантів, євреїв міщан м. Дунаївців, а й відтворення їх повного поіменного списку.

В цілому іноземні фабриканти в м. Дунаївцях розподілялися наступним чином, (таблиця 2) (ДАХмО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 50 зв.–51).

Таблиця 1

Опис маєтку Графа В. Красінського станом на 1845 р.¹

м. Дунаївці							
п/п №	Склад маєтку	Поєдинків	Піших	Халупники й огородники	Комірники	Людей	
						чол.	жін.
1.	Селян	16	20	36	7	230	237
2.	Відставних та безстроково-відпускних нижніх чинів	–	–	–	6	8	6
3.	Іноземних фабрикантів	–	–	23	79	229	222
4.	Євреїв	–	–	–	–	1028	1015
	Разом	16	20	59	92	1495	1480

¹Щодо господарства, то в маєтку м. Дунаївців знаходилося житлових будинків: власника – 2, фільваркових – 20, селянських – 1009, у власності різних людей – 23, прибуткових будівель, що здавалися в оренду під різні фабричні заклади – 60, корчем та шинків – 22, трактирів – 2, млинів водяних – 24, для мелення борошна – 6, млинів водяних сукновальних – 3, завод рогатої худоби місцевої породи на 24 голови, кінський завод простої породи на 40 голів, завод вівчарний для тонкорунних овець на 5000 голів, броварня, одна варка якої становило 240 відер, а в середній пропорції виготовлялося до 16000 відер. Парова винокурня з добовим затвором у 150 пудів борошна, звичайно винокуріння здійснювалося протягом пів року, що давало 12000 відер, тобто з пуду озимого хліба – до 6 ²/₃ бочок пінного вина. В маєтку достатня кількість пісочного та вапнякового каменю, однак особливих прибутків це не приносило. В броварні та винокурні працювали робітники з селян які заробляли щорічно від 7 ¹/₂ до 15 руб. сріблом. Окрім того, кожному з них відпускалося у формі пайку (ординарного вина) на суму – 13 руб. сріблом. Питна продаж, якщо виключити поселення Чаньківа та Мелянської корчми, надавалась у відкупне утримання на суму 7775 руб. сріблом. Річний прибуток становив 848 руб. сріблом. Сідельцями (головами, продавцями) у питних закладах були переважно євреї.

Таблиця 2

**Поіменний список іноземних фабрикантів та євреїв міщан які проживали у м. Дунаївцях
станом на 1845 р.**

Список іноземних фабрикантів та євреїв міщан які проживають у м. Дунаївці										
№ з/п	Іноземні фабриканти їх імена та прізвище	З якої землі прибув	Кількість людей		Які займали будинки			Платили поміщику чиншу або оброку		Професія
			Чоловіки	Жінки	Економічні	Власні	Єврейські та ін.	Сріблом		
								Рублів	Копійок	
1.	Рудольф Бартло Шибелле	Австрія	2	5	1	–	–	45	–	Суконник
2.	Лейбрих Йоганнів Гейнц	Саксонія	2	3	1	–	–	30	–	Виробник панчох
3.	Фрідріх Йоганнів Кункель	Пруссія	1	2	–	–	1	–	–	Суконник
4.	Стефан Франців Покорни	Австрія	4	2	–	–	1	–	–	Суконник
5.	Іоанн Міхель Кункель	Пруссія	1	1	–	–	1	–	–	Суконник
6.	Август Міхель Кункель	Пруссія	2	1	–	–	1	–	–	Суконник
7.	Генріх Християн Мертинц	Пруссія	7	3	–	–	1	–	–	Суконник
8.	Йоганн Мартінів Штейкман	Пруссія	2	1	1	–	–	25	–	Суконник
9.	Август Розенбаум	Пруссія	1	–	1	–	–	45	–	Суконник
10.	Готфрід Поль	Пруссія	1	1	1	–	–	25	–	Суконник
11.	Йоганн Християнів Крауз	Саксонія	1	2	–	–	1	–	–	Суконник
12.	Даніель Петрів Гінц	Пруссія	2	4	–	–	1	–	–	Суконник
13.	Йосиф Йоганнів Штрауз	Австрія	2	2	–	–	1	–	–	Суконник
14.	Замель Замелев Вількіє	Пруссія	4	3	–	–	1	–	–	Суконник
15.	Вільгельм Готфрід Гартвіх	Пруссія	3	2	1	–	–	45	–	Вичинка шкіри (чинбарство)
16.	Замель Екерт	Пруссія	1	1	1	–	–	36	–	Суконник
17.	Август Андреїс Індерт	Пруссія	1	2	–	–	–	–	–	Суконник
18.	Карл Адамів Яккерт	Саксонія	4	2	1	–	–	25	–	Красильник (фарбувальник)
19.	Кароль Людвігів Крамм	Пруссія	3	3	–	–	1	–	–	Суконник
20.	Фран Йоганнів Пріде	Пруссія	2	1	–	–	1	–	–	Суконник
21.	Мартін Байкомін Файст	Пруссія	3	1	–	–	1	–	–	Суконник
22.	Август Йоганнів Кюн	Пруссія	1	1	–	–	1	–	–	Суконник
23.	Андреас Антонів Керліт	Пруссія	3	2	–	–	1	–	–	Суконник
24.	Йоганн Якубів Вінкельман	Пруссія	4	4	1	–	–	15	–	Суконник
25.	Фрідріх Андреас Ендерт	Пруссія	4	1	1	–	–	22	50	Суконник
26.	Йоганн Циндлер	Пруссія	3	1	–	–	1	–	–	Суконник
27.	Готліб Йоганнів Штрейзе	Пруссія	3	1	–	1	–	9	–	Суконник
28.	Даніель Ізерт	Пруссія	5	4	1	–	–	24	–	Суконник
29.	Кристоф Шульц	Пруссія	3	2	–	1	–	4	–	Суконник
30.	Йоганн Йоганнів Кароль	Пруссія	2	3	–	–	1	–	–	Суконник
31.	Фрідріх Готліб Море	Пруссія	3	4	–	1	–	3	50	Мебляр

Продовження табл. 2

32.	Вільгельм Мартінів Апфельт	Пруссія	3	6	–	–	1	–	–	Суконник
33.	Замель Дико	Пруссія	1	1	–	1	–	3	50	Слюсар
34.	Август Ігорій Гофман	Пруссія	1	1	–	1	–	4	50	Маслобійник
35.	Готліб Григорій Ульбрехт	Пруссія	1	1	–	1	–	3	50	Слюсар
36.	Йоганн Готліб Науперт	Саксонія	2	2	–	1	–	3	–	Суконник
37.	Йоганн Готліб Кунцле	Вюртемберг	3	2	–	–	1	–	–	Пекарь
38.	Йоганн Еккерт	Пруссія	2	3	–	–	1	–	–	Суконник
39.	Крістоф Андреас Авраам	Пруссія	2	2	–	1	–	3	50	Суконник
40.	Карл Миц	Пруссія	1	2	1	–	–	15	–	Суконник
41.	Фрідріх Циндлер	Саксонія	2	2	1	–	–	15	–	Суконник
42.	Кароль Фрідріх Розенбаум	Пруссія	3	2	1	–	–	24	–	Фарбувальник
43.	Йоганн Андреас Віль	Пруссія	2	4	1	–	–	8	–	Суконник
44.	Едуард Фрідріх Займерт	Пруссія	2	2	–	1	–	–	–	Фарбувальник
45.	Вільгельм Розенбаум	Пруссія	2	5	–	1	–	12	–	Суконник
46.	Фрідріх Йоганнів Крафт	Пруссія	1	5	–	1	–	4	–	Суконник
47.	Карл Карлов Вагнец	Пруссія	3	3	1	–	–	9	–	Суконник
48.	Людвіг Йоганнів Крігер	Пруссія	4	1	1	–	–	9	–	Суконник
49.	Крістоф Педих	Пруссія	5	3	1	–	–	9	–	Суконник
50.	Роберт Кароль Бітнер	Пруссія	1	3	–	1	–	4	–	Тесля
51.	Конрад Шимонів Лельбах	Богемія	2	5	1	Трактир				Німецький
52.	Бойцех Йоганнів Крігер	Пруссія	1	1	1	–	–	30	–	Суконник
53.	Людвіг Карл Крамм	Пруссія	1	1	1	–	–	15	–	Суконник
54.	Міхал Петрів Циль	Пруссія	3	1	1	–	–	8	–	Суконник
55.	Крістоф Йоганнів Ланге	Пруссія	3	3	1	–	–	8	–	Суконник
56.	Карл Якубів Крігер	Пруссія	1	2	1	–	–	8	–	Суконник
57.	Адольф Еммануїл Клеменс	Пруссія	2	3	–	1	–	3	50	Суконник
58.	Костянтин Йоганнів Шмоде	Пруссія	2	1	1	–	–	25	–	Суконник
59.	Йоганн Людвіг Крамм	Пруссія	2	3	1	–	–	25	–	Суконник
60.	Адольф Йоганнів Гроль	Пруссія	2	2	1	–	–	20	–	Суконник
61.	Дитріх Довнер	Курляндія	1	1	1	–	–	20	–	Слюсар
62.	Давид Георгіїв Фельш	Пруссія	1	1	1	–	–	36	–	Суконник
63.	Йоганн Давидів Діко	Варшава	1	3	1	–	–	25	–	Суконник
64.	Вільгельм Крістоф Бец	Пруссія	1	1	1	–	–	9	–	Мідник
65.	Карл Брікс	Пруссія	1	2	1	училище		–	–	Дитячий учитель
66.	Фрідріх Карл Вагнец	Пруссія	1	2	1	–	–	9	–	Суконник
67.	Генріх Данилів Фурман	Пруссія	2	1	–	–	–	–	–	Суконник
68.	Йоганн Готліб Моге	Пруссія	4	2	1	–	–	36	–	Суконник
69.	Йоганн Адамів Радке	Пруссія	1	3	1	–	–	36	–	Суконник
70.	Іван Адамів Фірус	Пруссія	4	4	1	–	–	36	–	Суконник
71.	Фрідріх Доринг	Пруссія	1	1	1	–	–	22	50	Суконник
72.	Іван Готліб Крафт	Пруссія	6	3	1	–	–	36	–	Суконник
73.	Готліб Якубів Винкельман	Пруссія	2	2	1	–	–	8	–	Суконник
74.	Карл Данилів Вутка	Пруссія	4	3	1	–	–	15	–	Суконник
75.	Крістоф Андреас Міттельштедт	Пруссія	3	2	1	–	–	20	–	Суконник
76.	Готліб Йоганнів Ретц	Пруссія	1	1	–	–	1	–	–	Суконник
77.	Мартін Штенке	Пруссія	1	5	1	–	–	36	–	Суконник

Закінчення табл. 2

78.	Людвіг Торно	Пруссія	1	4	1	—	—	36	—	Суконник
79.	Вільгельм Готліб Льгнер	Пруссія	1	3	1	—	—	36	—	Суконник
80.	Карл Готліб Штрейзе	Пруссія	3	1	—	1	—	4	—	Суконник
81.	Крістоф Шульц	Пруссія	5	1	—	1	—	4	—	Суконник
82.	Карл Еммануїл Клеменс	Пруссія	3	2	1	—	—	36	—	Суконник
83.	Замель Захарт	Пруссія	4	2	1	—	—	36	—	Суконник
84.	Карл Трауготів Екснер	Пруссія	3	2	—	1	—	4	—	Суконник
85.	Йоганн Штойке	Пруссія	2	3	1	—	—	36	—	Суконник
86.	Готельф Адлан	Пруссія	1	1	1	—	—	36	—	Суконник
87.	Вільгельм Йоганнів Штойке	Пруссія	1	3	—	1	—	4	—	Суконник
88.	Вільгельм Томас	Пруссія	3	1	—	1	—	4	—	Суконник
89.	Людвіг Дрізнер	Пруссія	4	4	1	—	—	36	—	Суконник
90.	Фердинанд Еммануїл Клеменс	Пруссія	1	5	—	1	—	4	—	Суконник
91.	Карл Християнів Шварц	Пруссія	4	2	—	1	—	4	—	Суконник
92.	Йоганн Крістоф Міттельштедт	Пруссія	2	1	1	—	—	16	—	Суконник
93.	Людвіг Петрів Крігер	Пруссія	1	1	1	—	—	9	—	Мебляр
94.	Йоганн Тіль	Курляндія	1	3	—	1	—	3	50	Каретний (екіпажний) майстер
95.	Йоганн Глац	Пруссія	2	1	1	—	—	15	50	Каретний (екіпажний) майстер
96.	Мацій Масвецький	Краків	3	1	1	—	—	30	60	Каретний (екіпажний) майстер
97.	Йоганн Закс	Саксонія	4	2	1	—	—	15	60	Мебляр
98.	Кароль Віко	Пруссія	1	1	1	—	—	9	—	Гончар
99.	Йосиф Кулиповський	Австрія	1	1	1	—	—	18	60	Мебляр
100.	Петр Фрідель	Богемія	1	1	1	—	—	20	—	Токар
101.	Траугот Екснер	Пруссія	1	1	—	1	—	4	—	Суконний
102.	Антон Лохвицький	Краків	1	1	—	1	—	4	—	Тесля
	Разом іноземців		229	222	57	23	20	1393	80	

Дана таблиця висвітлює походження колоністів, гендерний склад, економічний статус зайнятих будинків, форми сплати податків, спеціальність.

Якщо, Кримська 1853–1856 рр., російсько-турецька 1877–1878 рр., війни негативно вплинули на суконне виробництво м. Дунаївців, то Німецько-французька безпосередньо торкнулася родин місцевих колоністів (Інститут рукопису НБУВ. Ф. Х. Спр. 17079. Арк. 8).

13 липня 1870 р. Подільський губернатор отримав телеграму від консула Ріглера, який перебував у м. Хотин, з вимогою наказати підданам Північно-Германського Союзу, безстроково звільненим солдатам і ландверам (нім. Landwehr) – військовозобов'язаним 1-ої черги з'явитися через мобілізацією до своїх полків за приналежністю (ДАХМО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 2). Всього було мобілізовано біля 80 місцевих німців. На диво всі повернулися здорові.

У 1877 р. у Дунаївцях налічувалося вже 39 фабрик, які виробляли продукції на рік в

сумі 215400 руб. за працюючих 411 робітників; у 1900 р. – 700000 руб. за 712 робітників, у 1909 р. на 29 фабриках прибутки становили 687140 руб. за 660 робітників. За свідченнями О. Екснера та Е. Шлегеля, напередодні Першої світової війни текстильні фабрики виготовляли 250000 аршин сукна на рік (Інститут рукопису НБУВ. Ф. Х. Спр. 17079. Арк. 8).

Біля 60 осіб з числа колоністів володіли садибами площею менше десятини з невеликими городами та садками. На території садиб було побудовано фабрики для виробництва сукна, сільськогосподарського реманенту, машин, майстерні: столярні, слюсарні, токарні, екіпажні, ковальні; пекарні тощо. Орними землями іноземці не володіли, жодний з них хліборобством не займався. Колоністи, що не мали власних садиб, працювали на фабриках в якості звичайних робітників та майстрів. Станом на 1890 р. діючих суконних фабрик нараховувалося до сорока, з них 14 – на паровій тязі. Кількість працюючих суконних

фабрик завжди змінювалась. Через зростання цін на вовну та падіння попиту на сукно зупиняли свою роботу переважно фабрики з кінною тягою (ДАХМО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 20 зв.). До прикладу, у 1883 р. працювала більшість фабрик, а вже до кінця 1884 р. – тільки дві. Сума прибутків від виробництва зменшилася на 518000 руб. Зазначена ситуація була спричинена віддаленістю виробництва від шляхів сполучення, а також, про що мало говорилося досі, відсутністю можливостей отримати кредити фабрикантами. До речі, останній чинник негативно почав впливати на виробничі можливості перших колоністів, які прибули до м. Дунаївців у 1829 р. (ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 523. Спр. 206. Арк. 7–7зв.).

Щодо оподаткування, починаючи з 1865 р., усі іноземні поселенці, власники фабрик, будинків, майстерень сплачували податки з нерухомого майна за обкладними листами Подільської Казенної Палати (таблиця. 3) (ДАХМО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 54 зв.).

Щодо Крафта Юліуса-Фрідріха, за обкладним листом № 569 додаткового розкладного збору з негільдійських торгових та промислових підприємств за 1889 р. він мав сплатити 7 руб. 20 коп. Аналогічно, за листом № 570 Йоганн-Готліб Кунцле мав сплатити 9 руб. 60 коп. (ДАХМО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 54 зв. 55).

Деякі з іноземних поселенців займалися безпосередньо торгівлею. До прикладу, Ново-Ушицькою Міською Управою на 1890 р. видано свідоцтва 2-ї гільдії та білети на торговельні заклади

мешканцям м. Дунаївців, а саме: Якову Денглеру – свідоцтво за № 992 від 28 грудня, білет за № 993; Рудольфу Блейху – прусському підданому, свідоцтво за № 676 від 21 грудня 1889 р., білет за № 677; Карлу Кунцле – свідоцтво від 28 грудня 1889 р. за № 990 та білет за № 991; Густаву Лельбаху – баденському підданому, свідоцтво за № 399 від 19 лютого 1890 р., білет за № 400; Юліусу Фрідріху Крафту – свідоцтво за № 444, від 28 лютого 1890 р., білет за № 445 тощо (ДАХМО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 55).

Цікаво дізнатися не тільки про кількість діючих на початок ХХ ст. фабрик і підприємств німецьких колоністів, але й кількість працівників, скільки з них місцевих, або інших населених пунктів, сімейних, а також середній заробіток робітника на день вказаних категорій (таблиця 4–6) (ДАХМО. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 1210. Арк. 84–84 зв.).

Як вказано вище, сукняне виробництво колоністів забезпечувало робочими місцями не тільки мешканців самого містечка, але й жителів навколишніх сіл, що позитивно впливало на соціально-економічний розвиток краю. Частина місцевих селян с.с. Могилівки, Січинець, Панасівки та ін. сіл наймалися на роботу на суконні фабрики та заробляли, за свідченням Карла Екснера, 3–4 руб. тижнево (ДАХМО. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 1210. Арк. 6–7). До прикладу, станом на червень-вересень 1902 р. найбільший щоденний заробіток робітника на суконній фабриці Юліуса Крафта становив 68 коп., а на чавунно-ливарному заводі Густава Лельбаха – 80 коп. (ДАХМО. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 1210. Арк. 84–84 зв.).

Таблиця 3

Відомості про приклад оподаткування нерухомого майна німецьких колоністів м. Дунаївців

Номер у відомості розкладної Комісії	Назва частини міста	Коротке позначення окремого майна за розкладною відомістю	Звання, ім'я та прізвище власника	Кількість недобору за попередній час		Разом	
				руб.	коп.	руб.	коп.
334	м. Дунаївці	Дерев'яний будинок, критий соломною та з городом.	Іноземець Конрад Лельбах	–	–	–	50
За 1868 рік							
357	–	Будинок з каменю, критий гонтою.	Іноземець Йоганн Кунцле	–	–	6	82
За 1878 рік							
13	–	Будинок з каменю, критий гонтою. Біля нього: стайня та сарай дерев'яний, критий гонтою з городом.	Іноземець Едуард Крафт	–	–	3	421/2
За 1889 рік							
37	–	Будинок-фарбувальня, сарай кам'яний, критий черепицею, город 415 кв. саж.	Іноземець Юліус Крафт	–	–	3	721/4

Таблиця 4

Суконні фабрики німецьких колоністів м. Дунаївець станом на червень-вересень 1902 р.

№ з/п	Власники суконних фабрик	Кількість працівників	Місцеві мешканці	З інших місцевин	З місцевих сімейних	З інших місцевин сімейних	Середній заробіток робітника на день
1.	Фрідріх Вальтер	17	11	6	9	—	57 коп.
2.	Фрідріх Кунцле	18	8	10	4	4	40 коп.
3.	Арнольд Кунцле	16	10	6	8	—	48 коп.
4.	Едуард Крафт	24	13	11	10	4	60 коп.
5.	Вільгельм Кунцле	32	17	15	15	6	47 коп.
6.	Вільгельм Кунцле	42	22	20	17	8	54 коп.
7.	Карл Кунцле	21	1	20	1	14	56 коп.
8.	Юліус Якерт	44	28	16	21	3	53 коп.
9.	Адольф Вальтер	10	14	2	9	—	59 коп.
10.	Вільгельм Вальтер	14	12	2	7	1	53 коп.
11.	Альбертіна Торінус	24	13	11	8	3	48 коп.
12.	Едуард Ретц	20	14	6	11	3	54 коп.
13.	Густав Ретц	18	15	3	6	1	54 коп.
14.	Оскар Торінус	38	27	11	21	8	50 коп.
15.	Фрідріх Томас	25	14	11	9	7	50 коп.
16.	Юліус Крафт	15	10	5	7	3	68 коп.
17.	Еміль Штойк	17	10	7	6	4	55 коп.
18.	Фрідріх Ретц	36	10	26	4	16	50 коп.
19.	Гуго Клюк	51	16	35	13	18	48 коп.
20.	Вільгельм Клюк	45	29	16	19	9	57 коп.
21.	Юліус Клюк	30	14	16	12	5	60 коп.
22.	Густав Шмоде	12	9	3	7	1	52 коп.
23.	Август Блейх	17	13	4	13	—	60 коп.
24.	Роберт Клюк	13	13	—	11	—	65 коп.
	Разом	599	343	262	248	118	1298 коп. або 12 рублів 0.98 коп.

Таблиця 5

Чавунно-ливарний завод м. Дунаївець які знаходилися у власності німецьких колоністів станом на червень-вересень 1902 р.

№ з/п	Власник чавунно-ливарного заводу	Кількість працівників	Місцеві мешканці	З інших місцевин	З місцевих сімейних	З інших місцевин сімейних	Середній заробіток робітника на день
1.	Густав Лельбах і Син	30	—	16	14	7	80 коп.

Таблиця 6

Механічно-слюсарний завод м. Дунаївець які знаходився у власності німецького колоніста станом на червень-вересень 1902 р.

№ з/п	Власник механічно-слюсарного заводу	Кількість працівників	Місцеві мешканці	З інших місцевин	З місцевих сімейних	З інших місцевин сімейних	Середній заробіток робітника на день
1.	Альбертин Зеферт	14	—	6	8	2	59 коп.

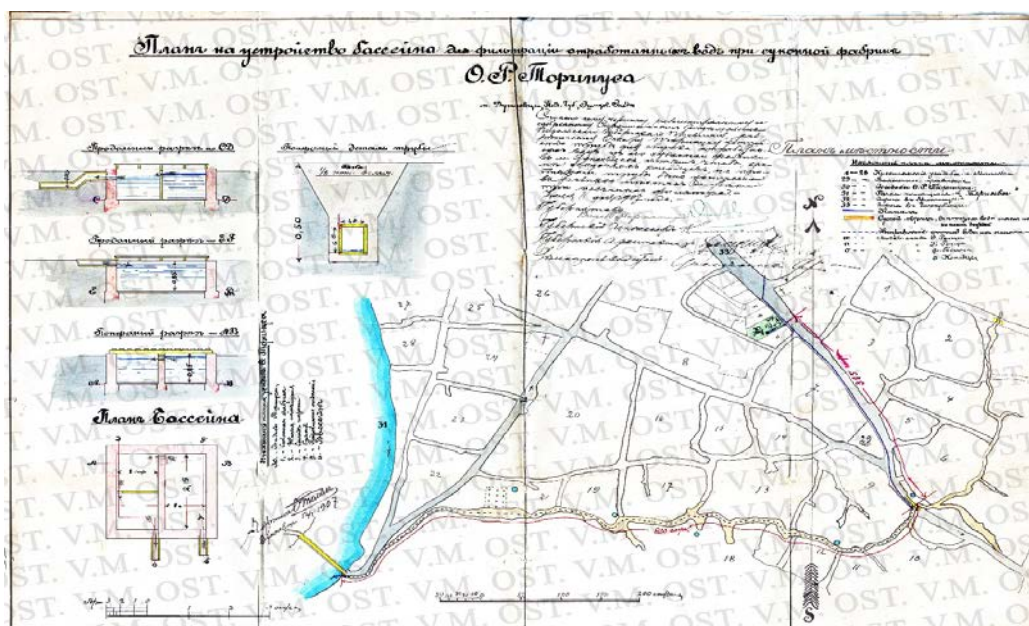

Рис. 2. План улаштування басейну для фільтрації відпрацьованої води при сукняній фабриці О. Р. Торінуса. м. Дунаївці, Подільської губернії, Ушицького повіту, 12 січня 1907 р.

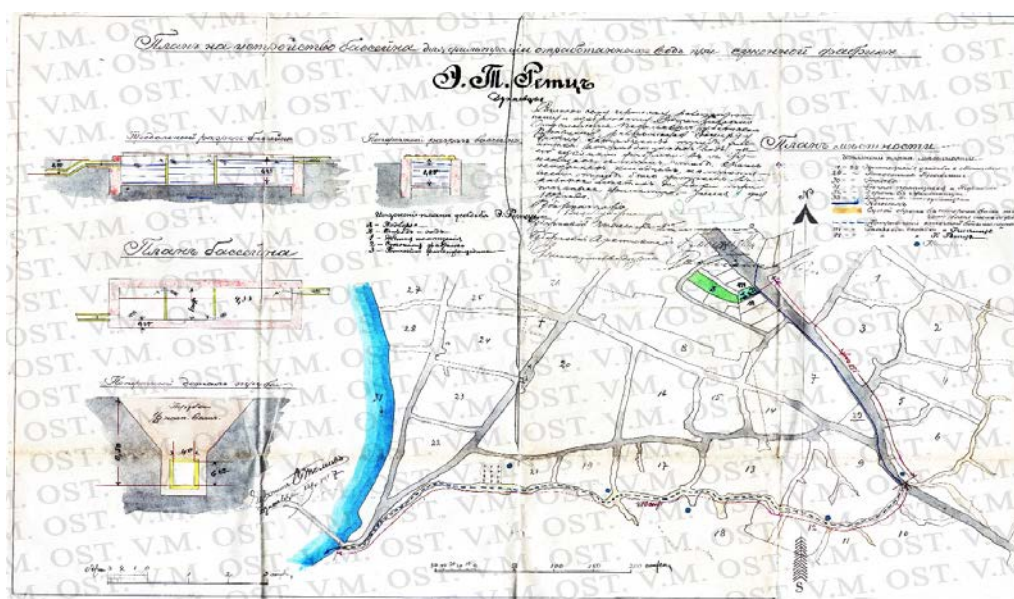

Рис. 3. План улаштування басейну для фільтрації відпрацьованої води при сукняній фабриці Е. Т. Ретца. м. Дунаївці, Подільської губернії, Ушицького повіту, 12 травня 1907 р.

Дотримувалися іноземні підприємці і санітарно-екологічних вимог того часу. Зокрема, про це свідчать плани улаштування водоочисних басейнів для фільтрації відпрацьованих вод при сукняних фабриках О. Р. Торінуса від 12 січня 1907 р., Е. Т. Ретца від 12 травня 1907 р. та Г. Л. Клюка. (рисунк 2–3) (ДАХмО. Ф. 227. Оп. 3. Т. 2. Спр. 6558. Арк. 9–10).

Висновки. Таким чином, у дослідженні проаналізовано та уточнено місце, роль німецьких поселенців і колоністів в історії м. Дунаївець. Зокрема,

на підставі архівних джерел встановлено час оселення, кількість, імена перших поселенців, сферу зайнятості, у м. Дунаївцях кінця XVIII ст. Уточнено чисельність колоністів міста в різні історичні періоди. Показано зростання ролі та включення іноземних колоністів у соціально-економічний розвиток м. Дунаївець та навколишніх місцевин. З огляду на вищезазначене, внесок німецьких поселенців та колоністів в соціально-економічний розвиток краю неможливо переоцінити.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білецький П. М. *Іноземне підприємництво в Подільській губернії (1861–1917 рр.)*: (дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. – Історія України). Кам'янець-Подільський, 2016. 336 с.
2. Блажевич Ю. Розвиток ремісництва та кустарної промисловості на Дунаєвеччині в XVIII – першій половині XIX ст. *Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля*: тези доп. республік. наук. конф., м. Дунаївці. Дунаївці, 1993. С. 47–53.
3. Васильчук В. М. Переселенська політика Російської імперії відносно німецьких колоністів в Україні в другій половині XVIII на початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2001. Т. 5(7). С. 179–189.
4. Геринович В. О. Дунаєвецька текстильна фабрика (з нагоди століття її існування). *Червоний кордон*. 1929. Ч. 113. 10 жовт. С. 6.
5. Геринович В. О. *Екскурсант Кам'янецьчини (З планом Кам'янецького замку з року 1699 з «La Galerie agrèable du Monde» і маршрутом)*. Кам'янець-Подільський: [б. в.], 1928. 75 с.
6. Дячок В. В., Дячок О. Я. Містечко Дунаївці в топографічному і камеральному описі Летичівського повіту 1797 року. *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій*: збірник науково-краєзнавчих праць, [редкол.: Прокопчук В. С. (голова) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., Вип. 5. Дунаївці, 2013. С. 123–131.
7. Кулинич І. М., Кривець Н. В. *Нариси з історії німецьких колоній в Україні*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 272 с.
8. Островий В. М. В. М. Георгієвський – дослідник історії німецької національної меншини на Поділлі. Збірник наукових праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків» (16–17 травня 2003 р.). Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, Кам'янець-Подільський, 2004. С. 165–167.
9. Поліщук Ю. М. *Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.
10. Прокопчук В. С. *Дунаєвеччина: край і люди*. Дунаївці-Кам'янець-Подільський: Абетка-Світ, 2013. 246 с.: іл.
11. Рибак І. В. Німецька колонія в Дунаївцях. *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій*: матеріали наукової краєзнавчої конференції. Київ, 1997. С. 48–49.
12. Рибак І. В. *Німецькі суконні фабрики в Дунаївцях в 60-х роках XIX ст. Творчі вершини вченого*: До 60-річчя від дня народження проф. М. Г. Кукурудзяка. Кам'янець-Подільський, 1998. С. 205–212.
13. Семенчук Л. Г. *Німецька колонія в історії Дунаєвця. Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій*: Збірник науково-краєзнавчих праць. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, Вип. II, 2000. С. 93–99.
14. Сецинский Е. *Приходы и церкви Подольской епархии*. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський. 2008. XII+996 с. (Бібліотека української краєзнавчої класики).
15. Філінюк А. Г. *Фабрично-заводське виробництво міста Дунаєвець наприкінці XVIII–XIX ст. Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій*: матеріали наукової краєзнавчої конференції. Рідний край. Київ, 1997. С. 50–52.

REFERENCES

1. Biletskyi P. M. (2016). *Inozemne pidpriemnytstvo v Podilskii hubernii (1861–1917 rr.)* [Foreign entrepreneurship in the Podilsk province (1861–1917)] (Candidate's thesis). Kamianets-Podilskyi. 336 s. [in Ukrainian].
2. Blazhevych Yu. I. (1993). Rozvytok remisnystva ta kustarnoi promyslovosti na Dunaievehchyni v XVIII – pershii polovyni XIX st. [The development of handicrafts and small-scale industry in the Danube Region in the 18th and first half of the 19th centuries.]. Tezy dopovidei respublikanskoi naukovo konferentsii «Dunaivtsi: yikh rol i mistse v istorii Podillia». 47-53. Dunaivtsi. [in Ukrainian].
3. Vasylychuk V. M. (2001). Pereselenska polityka Rosiiskoi imperii vidnosno nimetskykh kolonistiv v Ukraini v druhii polovyni XVIII na pochatku XX st. [The resettlement policy of the Russian Empire, notably the German colonists in Ukraine in the second half of the 18th century and the beginning of the 20th century.]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu: istorychni nauky*. Kamianets-Podilskyi: Oiium. T. 5(7). 179-189. [in Ukrainian].
4. Gerynovych V. O. (1929). Dunaievetska tekstylna fabryka (z nahody stolittia yii isnuvannia) [Dunayevets Textile Factory (on the occasion of its centenary)] *Chervonyi kordon*. Kamianets-Podilskyi: Ch. 113. (10 zhovt.). 6. [in Ukrainian].
5. Gerynovych V. O. (1928). *Ekskursant Kamianechchyny (Z planom Kamianetskoho zamku z roku 1699 z «La Galerie agrèable du Monde» i marshrutom)* [Kamianets-Podilskyi Tourist Guide (With a plan of the Kamianets-Podilskyi Castle from 1699 from «The Pleasant Gallery of the World» and an itinerary)]. Kamianets-Podilskyi: [b. v.], 75 s. [in Ukrainian].
6. Diachok V. V. & Diachok O. Ya. (2013). Mistechko Dunaivtsi v topohrafichnomu i kameralnomu opysi Letychivskoho povitu 1797 roku [The town of Dunaivtsi in the topographic and cameral description of Letychiv district in 1797]. *Dunaievehchyna ochyma doslidnykiv, uchasnykiv i svidkiv istorychnykh podii: zbirnyk nauково-kraieznavchykh prats*. (5). 123-131. Dunaivtsi. [in Ukrainian].
7. Kulynych I. M. & Kryvets N. V. (1995). *Narysy z istorii nimetskykh kolonii v Ukraini* [Essays on the history of German colonies in Ukraine]. K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 272 s. [in Ukrainian].
8. Ostroviy V. M. (2004). V. M. Heorhiievskiy – doslidnyk istorii nimetskoj natsionalnoi menshyny na Podilli [V. M. Georgievsky is a researcher of the history of the German national minority in Podillia]. «Kamianets-Podilskyi u konteksti ukrainsko-yevropeyskykh zviazkiv» (16–17 travnia 2003 r.). 165-167. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].

9. Polishchuk Yu. M. (2012). *Natsionalni menshyny Pravoberezhzhia Ukrainy u konteksti etnichnoi polityky Rosiiskoi imperii (kinets XVIII – pochatok XX st.)* [National minorities of Right-Bank Ukraine in the context of the ethnic policy of the Russian Empire (late 18th – early 20th centuries)]. Kyiv: IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. 432 s. [in Ukrainian].
10. Prokopchuk V. S. (2013). *Dunaievehchyna: krai i liudy* [Dunayevchchina: the land and the people]. Dunaivtsi; Kamianets-Podilskyi: Abetka-Svit. 246 s.: il. [in Ukrainian].
11. Rybak I. V. (1997). Nimetska koloniia v Dunaivtsiakh [German colony in Dunaivtsi]. *Dunaievehchyna ochyma doslidnykiv, uchasnykiv i svidkiv istorychnykh podii: materialy naukovoï kraieznavchoï konferentsii*. 48-49. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Rybak I. V. (1998). *Nimetski sukonnii fabryky v Dunaivtsiakh v 60-kh rokakh XIX st.* [German cloth factories in Dunaivtsi in the 1860s.]. *Tvorchi vershyny vchenoho: Do 60-richchia vid dnia narodzhennia prof. M. H. Kukurudziaka*. Kamianets-Podilskyi. 205-212. [in Ukrainian].
13. Semenchuk L. H. (2000). Nimetska koloniia v istorii Dunaievets [German colony in the history of Dunayevets]. *Dunaievehchyna ochyma doslidnykiv, uchasnykiv i svidkiv istorychnykh podii: Zbirnyk naukoï-kraieznavchykh prats*. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet, informatsiino-vydavnychi viddil, pr. II. 93-99. [in Ukrainian].
14. Setsynskyi E. (2008). *Prykhody y tserkvy Podolskoi eparkhyi* [Parishes and churches of the Podolsk eparchy]. Bila Tserkva: Vyd. O. Pshonkivskyi. XII+996 s. (Biblioteka ukrainskoi kraieznavchoï klasyky). [in Ukrainian].
15. Filiniuk A. H. (1997). Fabrychno-zavodske vyrobnytstvo mista Dunaievets naprykintsi XVIII – XIX st. [Factory production in the city of Dunayevets at the end of the 18th – 19th centuries]. *Dunaievehchyna ochyma doslidnykiv, uchasnykiv i svidkiv istorychnykh podii*. Ridnyi krai. 50-52. Kyiv. [in Ukrainian].